

AVTO/BIOGRAFIJE MED PRIČEVANJEM, OKREVANJEM IN UPOROM

Članek predstavi pomen literarnih avto/biografij kot sredstva upora proti patologizirajočim diskurzom in političnemu molku, ki so dolgo prevladovali v govoru in pisanju o ljudeh – uporabnikih služb na področju socialnega varstva in tudi drugih podobnih znanosti in strok. Avtorica dokazuje, da te avto/biografije nosijo tudi velik intelektualni potencial in predstavljajo pomemben vir za raziskovanje in učenje strokovnjakov. Avto/biografije so lahko subverzivne in razgrinjajo tabuizirane prostore, omogočajo dostop do skritih realnosti, so reavtorizacija izkušenj, krepijo moč pripovedovalke ali pripovedovalca in skupnost preživelih. Imajo pa lahko tudi drugo plat: pripovedovalca lahko ujamejo v predpisane scenarije in namesto pripovedovalca krepijo oblastne diskurze. V članku so predstavljene nekatere tuje in domače literarne avto/biografije žensk, psihiatričnih uporabnikov, hendikepiranih ljudi in uživalcev drog.

Pripovedovanje v socialnem delu

Ena od značilnosti socialnega dela je, da imamo največkrat opraviti s skupinami ljudi, ki so tako ali drugače na robu družbe ali marginalizirani. Te biografije so še zlasti občutljive, saj gre za ljudi, ki so imeli tudi zgodovinsko gledano najmanj priložnosti, da stopijo na plan s svojimi zgodbami in razvijejo svoj pogled nase. Imeti legitimno pravico do svoje zgodbe namreč pomeni imeti pravico do razširjanja svoje vednosti in »svoje resnice«. Resnico obrobni manjšin so največkrat širili drugi, katerih vednost je veljala za resnico o življenju, doživljanju, tipičnih lastnostih predstavnikov teh skupin. Prevladujoče znanosti – medicina, pravo, psihologija, sociologija, antropologija – so to znanstveno utemeljile, praktične vede pa so te stereotipe prevzele. Eno najzgodnejših pridobivanj institucionalnih življenjskih zgodb je tako temeljilo na fotografijah primerov: v 19. stoletju so fotografi, najeti v bolnišnicah in drugih totalnih inštitucijah, fotografirali ljudi, ki so bili v njih zaprti; verjelo se je, da fotografije odsevajo resničnost in da je že videz fotografirancev dovoljšen dokaz njihove patologije, bolezni, kriminalnosti in moralne izrojenosti. O tej zgodovini pričajo medicinski učbeniki tistega časa (Zaviršek et al. 2002: 252). Fotografije niso ujele trenutka gibanja, življenjskih nasprotij in spreminjanja, človekovega konteksta in njegovega glasu, temveč so zaledenele trenutek in z ideologijo frontalnosti dokazovale njegovo patologijo. Vprašanje, ki si ga mora

zastaviti vsaka dobra praksa strokovnega pripovedovanja in pisanja, je, kaj je ta fotografija izpustila in kakšne zgodbe naj bodo naše strokovne biografije, da ne bomo le ponovili te frontalne podobe. Življenjske zgodbe strank socialnega dela so čedalje redkeje, pa vendar še prepogosto zastavljene na temelju »na problem osredotočenih« načinov vednosti in reprezentiranja ljudi ter na spregledovanju njihove kompleksnosti. Uporabniške izkušnje in njihovo znanje znotraj institucij so pogosto moteči. Iz perspektive moči je pomembno, da te zgodbe preoblikujemo v zgodbe o preživetju, moči in možnostih. Izziv demokratičnih narativnih praks je tudi v tem, da zajamejo nevidno, uporabniško znanje. Naša teza je, da so literarne avto/biografije lahko protiutež patološkemu in objektivizirajočemu govoru stroke o ljudeh in vir alternativnih zgodb in znanja.

Avtobiografija kot žanr

Avtobiografijo kot poseben žanr povezujemo z »repertoarjem konvencij«; merila, da so jo sprejeli kot žanr, so bila zamejena z evrocentričnim in literarnim kanonom. Zahodni vir te oblike je sv. Avguštin in njegove izpeljanke Rousseau in J. S. Mill. Gre za avtobiografsko tradicijo, ki je narekovala pripoved o individualnem linearnem napredku in moči in določila, kaj konstituira smiselno življenje. Poklicanost [poklic, vocation] ima osrednje mesto ne le v Avguštinovih Izpovedih, pač pa tudi v viktorijanski avtobiografiji; bistvo sklepnega dela teh avtobiografij je poklicanost, razrešitev samodeterminacije. Judit Okely piše, da je avtobiografski žanr vključil le eno vrsto avtobiografij, medtem ko je več vrst ostalo zunaj. Tako so bile, na primer, avtobiografije delavskega razreda izključene iz literarnega žanra in priključene socialni zgodovini. Podobno so avtobiografijam navidezno nena-darjenih in »nepoklicanih« žensk po zgodnejših merilih pripisovali le majhno ali sploh nobene estetske in kulturne pomembnosti. Vse, kar ni bilo »konfesionalno« v Avguštinovem ali Rousseaujevem smislu, ni bilo vključeno v žanr. Avtobiografski žanr je bil osredotočen na »konstruirani javni jaz«, ko se je separiral od »zasebnega jaza«, ki je pomenil grožnjo javni osebi. Linearni javni napredek v prevladujoči zahodni tradiciji, je poudaril »posameznika kot vsemogočno izoliranega«, zunaj časa in konteksta. V avtobiografijah zahodne tradicije se je samotni junak čutil poklicanega, da reprezentira svojo enkratnost, če je bil uglašen s prevladujočimi strukturami moči, ki so ga na koncu nagradile, avtobiografije marginalcev in ljudi brez družbene moči pa ne odsevajo tega »slavljenja enkratnosti« in javnih dosežkov, so zapis odprtih vprašanj in subverzivnosti (Okely 1992: 7–8).

Koncept avto/biografije

V besedilu dosledno uporabljamo pojem avto/biografija, ki ga prevzemamo od sociologinje Liz Stanley. Za Stanleyjevo je avtobiografijo in biografijo nemogoče obravnavati ločeno, saj sta intertekstualno povezani tako medsebojno kot z resničnim življenjem. Zavzema se za uporabo pojma »avto/biografija«, ki pre-

sega nekatere običajne predpostavke pisanja o življenju in delitve na jaz/drugi ali javno/zasebno. Delitev na jaz/drugi je po njenem neupravičena, saj večina avtobiografij na svojih straneh zapiše tudi mnoge biografije drugih ljudi in podobno ima biografija precejšen vpliv na avtorjevo avtobiografijo zaradi tesne povezanosti z življenjem drugega. Kot meni avtorica, prav raba izraza »jaz« eksplícitno priznava, da je vednost kontekstualna in da se sistematično razlikuje glede na umeščenost posameznega akterja vednosti (spolno, raso, razredno itn.). Avto/biografski jaz je že sam po sebi družbeno locirani, situacijski jaz. Delitev na javno/zasebno pri običajnem razumevanju avto/biografskega pisanja se ji zdi nesmiselna zaradi dejstva, ker dejanje pisanja že samo po sebi predpostavlja občinstvo, neposredno tako, da se pišočí jaz kot subjekt sooča s pišočim jazom kot objektom. Pa tudi mimo tega številne t. i. »zasebne oblike« pisanja življenj eksplícitno naslavljajo »javnost« (pisma, spomini idr.) (Stanley 1992; Renér 1996: 765–768).

Avto/biografije v družbenih gibanjih: osebni in kolektivni spomin v prostoru javnega

Kultura spominjanja in pričevanja je postala del demokratizacije vsakdanjega življenja. Danes je zelo razširjeno zbiranje življenjskih zgodb v okviru gibanja ustne zgodovine [oral history]. Raziskovalke in raziskovalci so tako med amaterji kot strokovnjaki; druží jih isti cilj, in sicer v zgodovino zajeti bogate, žíve glasove subjektov, ki bi se drugače lahko izgubili. Na eni strani je ustna zgodovina torej postala razširjena dejavnost, ki jo najdemo skoraj v vsaki lokalni skupnosti – npr. delavnice ustne zgodovine, skupine za pričevanja [testimony groups], skupine za spominjanje [memory groups], na drugi strani pa je postala mednarodna akademska disciplina (Plummer 1993: 29). Na knjižnem trgu so se začeli pojavljati priročniki, v katerih avtorji predstavljajo metode, ki bi ljudem pomagale organizirati njihove življenjske zgodbe v vodenih avtobiografskih skupinah. Izraz voden se pri tem nanaša na izdelovanje življenjske zgodovine s preskušnim načrtom, ki predvideva več življenjskih tem. Te naj bi bile ljudem v pomoč pri spominjanju in pri organizaciji spominov. Vodne avtobiografske skupine so primerne za vsakogar, ki se prepozna vsaj v enem od motivov za pisanje avtobiografije: zapustiti zapuščino družini, pomoč pri življenjskih tranzicijah, oblikovati občutek skupnosti, prispevati k zgodovini, uživati v samoodkrivanju ipd. Avtobiografija ni terapija, čeprav lahko ima tudi terapevtske učinke (Birren in Cochran 2001: 3–11). Ustna zgodovina v tem trenutku predstavlja globalno, fragmentirano družbeno gibanje, ki spremlja, obnavlja, zapisuje, snema in arhivira mnogokratne svetove iz bližnje preteklosti. V času hitrih sprememb so tovrstne življenjske zgodbe izjemnega pomena, ne le kot ključ do preteklosti, pomembne so že zaradi vseh glasov ljudi, ki bi bili drugače za prihodnost izgubljeni.

Narativne prakse vključujejo moč in imajo močan vpliv na način mišljenja in pisanja, ki je potiskal in še zmeraj potiska v molk revne, emigrante, etnične manjšine, ženske, lezbijke in geje, hendikepirane, psihiatrične uporabnike, pribežnike in dru-

ge, vedno nove skupine z družbenega roba. Zatirani ljudje se lahko uprejo takrat, ko se prepoznajo kot subjekti, definirajo svojo realnost, oblikujejo svojo identiteto, poimenujejo svojo zgodovino in povedo svojo zgodbo. V zadnjih desetletjih smo priča emancipaciji in ozaveščenju raznih marginaliziranih skupin in razvoju gibanj za osvoboditev. Temu je vzrok tudi to, da so začele posameznice in posamezniki govoriti in pisati o sebi. Priča smo razmahu zelo popularnih avtobiografij – ljudi, ki so preživeli psihiatrično institucijo, črnskih zgodb, ženskih zgodb. Če te življenjske zgodbe nastajajo znotraj širših kolektivnih projektov, lahko govorimo o nekakšnih kolektivnih avtobiografijah. Feministične skupine so, denimo, v velikem obsegu zbirale ženske zgodbe in kolektivne spomine, iz teh zgodb so izšle skupinske razprave o tem, kako živijo ženske. Zelo obsežna so pričevanja ljudi, ki so preživeli holokavst. Oralnost marginalnih skupin in njihova samopripoved sta dobili v tem kontekstu politične in terapevtske funkcije. Biografske pripovedi pa so postale pomemben izraz raznih gibanj (ženskega, uporabniških itn.) o individualni in kolektivni navzočnosti. Zato pravijo, da je bil to najprej politični boj za prostor, v katerem je sploh mogoče začeti govoriti. Obenem pa je tudi v znanstvenem raziskovanju v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja v sociologiji vsakdanjega življenja, antropologiji, socialni psihologiji in socialni zgodovini oživela avto/biografska metoda, s katero so se predstavili t. i. zanemarnjeni oziroma utišani zgodovinski subjekti (Renner 1996: 759–763).

Za razumevanje avto/biografij v kontekstu družbenih gibanj je pomembno razumevanje razmerja med javnim in osebnim spominom. Javni spomin Zavirškova razume kot cenzuriran spomin, ki zavzame prostor na mestu javnega in določa, kaj je prevladujoče pripovedovanje. Javni spomin oblikujejo in uravnavajo oblastne strukture, institucije ter profesionalne prakse in je tako izpostavljen družbeno konstruiranim procesom pozabljanja, ki ga preoblikujejo: brisanju zgodovinskih dogodkov, poudarjanju enih dogodkov in marginaliziranju drugih. Javni spomin je tako vladajoči spomin, ki selekcionira in filtrira osebne in kolektivne spomine, ki zato niso del javnega. Javni spomin pa lahko prav tako procese individualnega in kolektivnega spominjanja omogoča in spodbuja. Historizacija spomina lahko spodbudi osebne spomine, da dobijo svojo zgodbo in stopijo v prostor javnega. Tako pretrgamo družbeno ustvarjeni molk in pozabljanje; osebno spominjanje dobi tako simbolno dovoljenje za obstoj in postane historizirani del javnega spomina. Zavirškova opozarja na kulturni vzorec nekaterih skupnosti, kjer je molk družbena krepost in način preživetja. Pripovedovanje in spominjanje travmatičnih in tabuiziranih dogodkov je v teh kulturah človekova šibkost in ne način okrevanja. Ljudje verjamejo, da kolektivni molk in pozabljanje lahko izbrišeta travmatične dogodke in tako ohranjata normativni imperativ kolektiva kot homogene in univerzalne celote. Kolektivni spomin je torej lahko kolektivni molk in pozaba, še zlasti če ima tisto, kar so ljudje preživeli, značilnost kulturne skrivnosti, ki se ohranja z raznimi oblikami kolektivnega in profesionalnega zanikanja. Če pa se nam posreči prodreti onkraj vsakdanjega cenzuriranega spominjanja, lahko ustvarimo drugačno kulturo spominjanja in okrepimo skupnost preživelih. Moč kolektivnega spomina je tudi v tem, da opogumi osebni spomin; da opogumi osebo, da

postane avtentična priča sebi. Kolektivni spomin je pri tem podoben kolektivnemu zagovorništvu. Nekateri historizirajo svoje spomine tako, da postanejo aktivni v uporabniškem gibanju. Njihova kolektivna identiteta je tako postala izhodišče, iz katerega so se začeli bojevati za svoje pravice in historizirati osebne izkušnje v obliko kolektivnih pripovedovanj. Prav uporabniška gibanja, ki so naplavila tudi številne literarne avto/biografije, so danes ena najpomembnejših oblik kolektivnega spominjanja travmatičnih dogodkov v socialnih institucijah (Zaviršek 2001: 117).

Za spreminjanje služb za delo z ljudmi pa so pričevanja ljudi z institucionalnimi izkušnjami izrednega pomena. Spomin socialno prikrajšanih ljudi je namreč izredno težko zajeti. Pogosto je ovira njihovo pomanjkanje osebne avtonomije, kar se kaže v pomanjkanju zasebnosti in v tem, da namesto njih odgovarjajo kar njihovi bližnji. Avto/biografije obrobni skupin nam pomagajo razumeti, kaj so posamezniki in posameznice doživljali, razumeti njihova čustva – jezo, sram – in strategije za preživetje. S pomočjo avto/biografij vzemo o osebnih in kolektivnih oblikah uporabniškega znanja. Pričujoča dela, ki jih v nadaljevanju predstavljam nikakor niso sistematični ali popolni spisek obstoječih avto/biografij, ampak predvsem seznam nekaterih besedil, ki so navdušila mene.

Avto/biografije žensk: med subverzivnostjo in okrevanjem

Do sedemdesetih let 20. stoletja so bile ženske biografije spregledane, avtobiografij žensk pa skorajda ni bilo, vzporedno z emancipacijskimi feminističnimi težnjami pa se je začel pravi avtobiografski prodor. Ta je, kot ocenjuje Šlibarjeva, sicer napravil le redko katero kvalitetno avtorico, je pa posredno spremenil celotni literarni sistem, ker je ubesedovalni zanos povzročil premike zlasti pri sprejemanju ženskih besedil (Šlibar 1996: 69).

Avtorski zapisi žensk in čedalje pogostejše tudi moških, ki so bili spolno zlorabljeni, so v zadnjih letih precej pogosti. Mnoge terapevte in terapevki uporabljajo pisanje zgodb kot terapevtsko orodje, s katerim je za nekatere mogoče predelati travmo. Zamisel za knjigo Pogum za okrevanje (1993) avtoric Ellen Bass in Laure Davis izhaja iz literarnih delavnic, ki jih je vodila Ellen Bass. Na teh delavnicah se ji je dogajalo, da je več udeleženk začelo spontano pisati o svoji izkušnji zlorabe. Spodbujala jih je, naj napišejo še več. Pokazalo se je, da ima pisanje o teh izkušnjah terapevtske učinke. Pozneje se je začela s tem ukvarjati tudi drugače, vendar je obdržala pisanje kot eno od poglobitvenih sredstev, s katerimi je lahko pomagala tem ženskam. Uredila je več zbirk pričevanj, zgodb ljudi s to travmo.

Dolores French se je leta 1978 pri sedemindvajsetih letih odločila, da postane prostitutka. Odkrila je, da ima poklic rada in se spoprijela z vsemi njegovimi nevšečnostmi. Deset let pozneje je vodila več kampanj in predavala o pravicah prostitutk. Zavzemala se je za to, da bi bilo prostituiranje priznано kot resnična zaposlitev. Danes je poročena z odvetnikom in še zmeraj dela kot prostitutka. V av-

tobiografiji *Working: My Life as a Prostitute* [Delo: živeti kot prostitutka] (1996) raziskuje razne vidike svoje delovne kariere. Delo se odmakne od »tragičnega« žanra, ki pogosto zaznamuje zgodbe stigmatiziranih ali moralno spornih karier: zgodba D. French tako ni zgodba o moralnem padcu in spreobrnitvi ubogega dekleta. O prostituciji spregovori iz osebnih izkušenj, tako dobrih kot slabih, z močnim poslušom za socialne in ekonomske razmere, v katerih delajo prostitutke.

Biografije in avtobiografije delujejo v kontekstu ženske emancipacije kot »spoznavevalna besedila«, saj vzpostavljajo komunikacijo in ustvarjajo solidarnost. Gre za subverzivna besedila, ker poskušajo »prek formuliranja iz javnih diskurzov izobčenega najti in etablrirati mesto, od koder lahko ženske govorijo kot posameznice, in sestaviti žensko varianto zgodovine, iz katere so bile izključene« (Šlibar 1996: 75).

Avto/biografije norosti

Veliko spoznavno vrednost za področje duševnega zdravja so prinesle avtobiografije ljudi, ki so preživeli psihiatrično obravnavo in bivanje v psihiatrični bolnišnici. Iz njih izvemo veliko o osebnem doživljanju norosti; z avtobiografskimi zapisi se nam odpre uporabniški, civilni, individualni pogled na to, kako kdo doživlja stanja nerazumnosti; iz njih izvemo, kakšne pomene daje oseba okoliščinam, pomembnim ljudem, dogodkom. Avtobiografski zapisi iz psihiatričnih bolnišnic pa so nam prinesli tudi pogled od znotraj, ki je doslej manjkal. Ti zapisi so lahko dobra podlaga za kvalitativne analize bolnišničnih postopkov in za razumevanje psihiatrične logike nasploh.

Na presečišču med avto/biografijami norosti in žensk stoji zbirka esejev profesorice psihologije in zagovornice pravic uporabnikov psihiatrije Tanje Lamovec v knjigi *Kako misliti drugačnost* (1999), za katere je značilno vključevanje avtobiografskih prvin v razmišljanja o politiki na področju duševnega zdravja pri nas. V zbirki kratkih črtic *Zgodbe z roba norosti* (1994) Tanja Lamovec popisuje utrinke, ki se vsak dan porajajo na robovih zavesti. Podobe in občutke v stanju norosti postavi vstric tistim v sanjah, v zaljubljenosti, pri rojstvu, materinstvu, ustvarjanju ali pri izvajanju telesnih terapevtskih tehnik. Norost tako izgubi privilegirano mesto skrajne ali patološke izkušnje in postane ena od bivanjskih izkušenj, v kateri se lahko prepoznamo. Malokdo pozna drobno knjižico *Na polju bolnica stoji ...* (1993) s pesmimi (namenjenimi izvajanju), ki so priredbe pesmi Boba Dylana, besedila pa na različne načine tematizirajo vprašanja razuma, norosti, zapiranja v psihiatrične ustanove ipd. Ob drugi izdaji njene knjige *Ko rešitev postane problem in zdravilo postane strup* (2006) je v knjižnem paketu izšla tudi zbirka *Drugačno življenje: izpovedi uporabnikov psihiatrije* (2006).

Janet Frame je za svojo avtobiografsko trilogijo *Autobiography* (1993), ki je bila podlaga za film Jane Campion *An Angel at My Table* [Angel za mojo mizo], dobila

veliko literarnih nagrad. V njej spremljamo odraščanje dekleta v Novi Zelandiji in smo priče nesrečnemu spletu okoliščin (njeni boječnosti, nesamozavesti in veri tistega časa v nove odrešilne metode, kakršen je elektrošok), ki so jo pripeljale v psihiatrično bolnišnico, kjer je ostala osem let. Ena od pomembnih literarnih nagrad Nove Zelandije, ki jo je dobila še v času, ko je obupana ležala v bolnišnici, je pripomogla, da so jo iz bolnišnice odpustili. Poznejše preiskave so potrdile, da ni nikoli imela shizofrenije. V knjigi *Faces in the Water* [Obrazi v vodi] (1992) iz leta 1961 opisuje čas, ki ga je preživela na psihiatriji. Pisanje kot refleksija lastnih izkušenj, ji je pomagalo preživeti bolnišnična leta, poznejši pisni obračun s sabo pa ji je pomagal nekako »pospraviti« s tem delom svoje preteklosti. Takole začne pripoved o tem, kaj se ji je dogajalo:

Pisala bom o obdobju nevarnosti. V bolnišnico so me dali, ker se je na ledenem skrilu odprl mogočen prepad med menoj in drugimi ljudmi, ki sem jih opazovala, njihov svet je odnašalo stran, po vijolično obarvanem morju, v katerem so v tropski lagodnosti plavali morski psi vstric s tjulenji in polarnimi medvedi. Bila sem sama na ledu. Približal se je snežni vihar, otrpnila sem in hotela leči in spati in tako bi tudi naredila, če ne bi prišli tujci s škarjami in potovalkami, polnimi uši in steklenič z rdečo nalepko, in druge nevarnosti, ki se jih prej nisem zavedala – ogledala, plašči, hodniki, pohištvo, kvadratni metri, razločni, dolgi presledki molka – preprosti in pestri, nikamor vpeti glasovi. In tujci so brez besed postavili platnene šotore, se utaborili poleg mene in me obdali s svojimi nevarnimi dobrinami /.../. Nisem še bila civilizirana. Svojo varnost sem prodala za steklene koralde fantazije. (1992: 10–11.)

Avtobiografski zapisi iz psihiatričnih bolnišnic so še zlasti zanimivi zaradi razlike, ki postane očitna, in sicer med bolnišničnim pogledom na psihiatrično pacientko in njenim lastnim pogledom nase. Pri Janet Frame lahko to razliko izlušči obveščen bralec, pri Susanni Kaysen pa je ta maneuver ekspliciten: pravzaprav je temeljni namen in gibal njene avto/biografije prav soočenje obeh pogledov – osebnega in institucionalnega, patološkega. Janet Frame uporablja poetičen jezik, bolj široko odprt za razlage bralcev, medtem pa je Susanna Kaysen bolj določna in svoje izkušnje tudi zvečine popisuje z vsakdanjim (mestoma pa tudi sociološkim) jezikom. Lahko bi rekli, da je njeno delo *Girl, interrupted* (1993) (slovenski prevod: *Prekinjeno dekleštvo* (2002)) neke vrste intelektualna avtobiografija. V njem opiše svoje bivanje v psihiatrični bolnišnici McLean v letih od 1967 do 1969. Posebnost njene avtobiografije je duhovita refleksija in dobro razumevanje logike delovanja bolnišničnega sistema discipliniranja, nadzorovanja in kaznovanja, problema stigme in nasploh družbenih procesov, ki vplivajo na konstituiranje pogleda na norega človeka. Pogled, s katerim opazuje svoje pretekle izkušnje, je odlična sinteza avtentičnega doživljanja iz svoje perspektive, podprta s kritično teorijo, ki ji omogoči razumevanje in pogled v to, kar se ji je dogajalo. Institucionalne razlage so nekoč povsem prekrile in obvladale izkušnje Kaysenove, danes pa ima dovolj avtonomije in moči, da te razlage spodbije in preteklost pridobi na novo. Njeno pričevanje je uporna reavtorizacija izkušenj, obenem pa je tudiosebna akcija, boj za življenjsko zgodbo, ki ji je bila ukradena: v knjigi so objavljeni izvirni dokumenti – popisi, spisi, poročila sester in zdravnikov (okoli 350 strani), ki jih je petindvajset let po odpustu iz bolnišnice dobila s pomočjo odvetnika. Ti

dokumenti pripoved tudi dokumentarno obarvajo. V poglavju »Moja diagnoza«, avtorica primerja definicije, ki jih je našla v medicinskih priročnikih pod diagnozo mejne osebnosti, s svojim videnjem, kaj se ji je takrat v življenju dogajalo.

Morala sem poiskati odvetnika, da mi je pomagal dobiti mojo kartoteko iz bolnišnice /.../; potem sem morala poiskati izvod *Diagnostičnega in statističnega priročnika o duševnih motnjah* in si ogledati poglavje o mejni osebnosti, da sem ugotovila, kaj so v resnici mislili o meni. /.../

Oseba pogosto občuti taka nihanja v samopodobi kot kroničen občutek praznine in dolgočasje. Moj kronični občutek praznine in dolgočasje je povzročilo dejstvo, da sem živel v odvisnosti od svojih nesposobnosti, ki jih je bilo kar lepo število /.../ Moja samopodoba ni nihala. Imela sem povsem pravičen občutek, da nisem primerna za obstoječi izobraževalni in družbeni sistem. /.../. Praznina in dolgčas: kakšno podcenjevanje. Tisto, kar sem v resnici čutila, je bil popoln obup. Žalost, obup in potrnost /.../. (1996: 150–156.)

Avtobiografija Susanne Kaysen mi je o duševnem zdravju povedala več kot maršikatero kakšno teoretsko delo.¹ Poleg tega knjiga glede pripovedovanja zgodb odpira tudi več vprašanj o dokumentaciji kot posebni obliki profesionalnih zgodb osebja o strankah ter o pravicah strank do dostopa do svojih biografskih dokumentov.

Avto/biografija litvanskega profesorja ekonomije, doktorja ekonomskih znanosti in gorečega zagovornika pravic ljudi s težavami v duševnem zdravju v svoji deželi Sauliusa Pečiulisa *Ten secrets to a successful life for people with mental health problems* [Deset skrivnosti uspešnega življenja za ljudi s težavami v duševnem zdravju] (2002) lahko beremo kot priročnik za preživetje za ljudi z nalepko psihiatrične diagnoze. Pečiulis na svoj topel način svojim sotrpinom razloži, kako ukaniti, se izogniti ali se upreti prijemu stigme, ki te zagradi, ko prideš iz psihiatrične bolnišnice z diagnozo duševnega bolnika, in ti grozi, da bo zadušila vse tvoje talente. Avto/biografsko pripoved pelje skozi razprave o človeških stiskah in boleznih, o normalnosti in nenormalnosti, naravi stigme, med katere humorno vpleta svoje izkušnje norosti, političnega preganjanja, kariere psihiatričnega uporabnika. Ob tem razlaga svojo življenjsko filozofijo, ki je močno povezana z vero, in predlaga možne »trike«, kako se spoprijeti s tako kariero in – uspeti. Vsaj dve stvari je treba poudariti ob Pečiulisovi avto/biografiji. Prva značilnost besedila je visoka stopnja samo-determiniranosti in avtonomije ob razlagi svojih duševnih stanj. Medicinskemu diskurzu, s katerim so ga opredeljevali, se zoperstavi s svojim jezikom in razlagami.

15 let svoje profesionalne kariere in zgodovine bolezni bi lahko razdelil na 10 duševnih stanj: 1. »Genij« 2. »Bog« 3. »Prenapetež« 4. »Norec« 5. »Nesrečen človek« 6. »Lenuh« 7.

¹ Kritični ton in subverzivnost knjige se na žalost povsem izgubita v filmski različici *Girl, interrupted* (James Mangold, ZDA, 1999) [pri nas prevedenem kot *Nore in svobodne*]. Susanna v filmu, na primer, na koncu »ozdravi« in se odreši, ko s pomočjo terapevtov spregleda smiselno terapijo in pogovorov s psihiatrom in izstopi iz »skupne zarote« s pacientkami in začne »sodelovati« pri zdravljenju.

»Obseden s hudičem« 8. »Žival« 9. »Božiček« 10. »Človek z nekaj čustvenimi težavami«. Mislim, da bi večina ljudi z nalepko duševne bolezni prepoznala svoje »sindrome« na tem seznamu. (2002: 26.)

Druga značilnost je rahla, komaj opazna, a vendar ves čas prisotna humorna nota. Absurdni zapleti ob času akutne krize, komedije zmešnjav, samoironija ob tragični situaciji je nekaj humornih elementov, ki jih najdemo v Pečiulisovem besedilu. Kljub temu da je komičnih in humornih dogodkov na področju duševnega zdravlja na pretek, je tradicionalna miselnost v stroki moč smeha, ironije in črnega humora, ki ga najdemo v govoru o norosti v prejšnjih dobah, folklori in med uporabniki, pometla pod predpražnik (Flaker: 32–34).

Nekoliko manj humorno, a nič manj toplo, je delo slovenske avtorice Renate Ažman Depra (2007). V njej avtorica na dnevniški način iskreno in neolepšano dokumentira svoja stanja, počutje in razmišljanja v času dvomesečne depresije. Delo je kašipot in priročnik, kako preživeti v stanjih, ko se zdi smrt boljša alternativa kot življenje. Renatina knjiga je kot dobra prijateljica, neusmiljeno in sočutno in povsem mirno nam pripoveduje o tem, da je mogoče depresijo preživeti, včasih samo tako, da si tukaj in zdaj in se premikaš iz trenutka v trenutek. Pisanje knjige je bilo za Renato Ažman samo-terapevtsko. Bila je srečna, če je kak dan lahko zapisala samo nekaj stavkov. V pisanju je našla način, da je izrazila bolečino, strah, jezo in druge občutke, ki so jo zaustavljali, da bi lahko zadihala in zaživela, in možnost ostati v odnosu s seboj. Okrevanje je mogoče, sporoča Renata, samo če se poznamo in pisanje je dober način za to. Zato organizira delavnice pisanja za ljudi, da bi jim približala orodja in tehnike, s katerimi si lahko pomagajo.

Avto/biografije telesa

Tudi pri AWOLU – časopisu za socialne študije, ki ga izdaja YHD – društvo za teorijo in kulturo hendikepa, so snovalci časopisa v eni od rubrik z naslovom »Telo kot pripoved«, so spodbujali in vabili k pisanju avtobiografskih zgodb, ki jih »pripovedujejo naša telesa«. Koncept hendikepa kot družbenega dejstva nasproti individualizirajočim in biološkim konceptom presega običajno redukcijo hendikepa na gibalno oviranost; tako omogoča razumevanje zgodovine kulturnih zapisov v telo pri ljudeh, ki jim družba z merili in zahtevami normalnega zdravega telesa postavlja ovire. Vabilo je tako spodbudilo k pisanju avtobiografskih zgodb o dožemanju svojega telesa zelo raznovrstne avtorice in avtorje. Eden od gonilnih aktivistov gibanja za samostojno življenje hendikepiranih Emil Bohinc v uvodu v svojo avtobiografsko pripoved poudarja pomen avtobiografske pripovedi v prizadevanjih za upiranje samoumevnostim in stereotipom.

Zakaj se mi zdi potrebno pisati o telesu, pravzaprav o dožemanju lastnega hendikepiranega telesa? /.../ zato, da se s tem postavim ob bok diskurzom, ki so s svojo ideologijo in velikokrat argumenti moči ustvarili »resnico«, ki jo dojemamo kot samoumevno. Tako argumentom moči kot tudi samoumevnosti pa se lahko zoperstavim s tem, da pokažem na njihovo drugo, senčno plat. /.../ To pisanje razkriva tiste diskurze, ki hen-

dikepirane na eni strani povzdigujejo v heroje, junake, mučenike, na drugi pa o nas govorijo kot o revčkah, usmiljenja vrednih in pomoči potrebnih. Pišem, da bi osvetlil in predočil neznano, ki – navkljub temu, da je nenehno objekt govora – ostaja prikrito in skrivnostno. (1998: 91.)

Glavni urednik revije in teoretik družbenega koncepta hendikepa Dušan Rutar, poudarja, da so narativne reprezentacije kot del javnega govora pomembne v boju za drugačen diskurz o hendikepiranih. Meni, da je problem hendikepiranih ljudi predvsem ta, da so še vedno zavezani logiki naravnega abstraktnega državljana, ki se z margine poskuša bojevati za equal rights. Piše:

Zato obstajajo samo klišeji, stereotipi in veliko stokanja. Manjka tisto, kar imenujemo narativna reprezentacija, ki je posrednik med posamezniki. Narativna reprezentacija je javni govor, saj privatno klepetanje ni dovolj za spremembo, pre-ureditev simbolnega univerzuma, v katerem živimo. Neodvisnost s tega zornega kota ne pomeni izolacije ali antikonformizma, pač pa avtorefleksijo v obliki narativne reprezentacije. Pravica do drugačnosti potegne s seboj drugačno, alternativno reprezentacijo, drugačen diskurz, novo artikulacijo odnosov v svetu. (1995: 194.)

Dokler torej njihovi odnosi ne bodo artikulirani, izgovorjeni in zapisani, bodo hendikepirani ljudje skupaj z ženskami, norci in drugimi marginalci ujeti v privatni svet.

Avto/biografija kot izpoved in ujetost v predpisane scenarije

Iz zgornjih primerov kritičnih avto/biografij lahko vidimo, da se razlikujejo po tem, koliko so kritične. Mislim zlasti na kritično refleksijo razmerij moči, v katera je ujeta življenje pripovedovalke ali pripovedovalca. Feministične raziskovalke so, denimo, v nekem obdobju ugotavljale, da »dati glas« nekako ni dovolj, saj »kljub temu, da se lahko ženske veliko naučijo o svoji bolečini, ko o njej spregovorijo, pa jim lahko ostanejo skriti številni vzroki in razlogi, ki so pod to bolečino« (Gorelick 1991: 463). Subverzivnost privatnega in intimnega se kaj hitro spremeni v potrjevanje in ne spodkopavanje ustaljenih vzorcev (Šlibar 1996: 75).

Past, na katero je opozoril Michel Foucault, je, da se avtobiografske pripovedi lahko ujamejo v mehanizme zahodne družbe, ki hočejo iz človeka izsiliti intimno resnico in postanejo izpovedi, ulete v dolžnost priznanja. Neposreden predhodnik samo-pripovedovanja kot izpovedi je spoved. V srednjem veku se je od menihov zahtevalo, da nadzorujejo svoje grešne želje s spovedjo – t. j. z natančnim spominjanjem in z opisovanjem grešnih misli, besed in dejanj. Zahteva, da naj tudi navadni ljudje preiskujejo svoje vedenje in želje – zlasti seksualne – in se jih spovedujejo, je nastala šele v 17. stoletju v katoliški cerkvi. V kontekstu naraščajoče potrebe po regulaciji prebivalstva je konfesionalnost igrala osrednjo vlogo pri konstrukciji in nastanku številnih kategorij spolnih abnormalnosti in perversij (Burr in Butt 1996: 190). Z nastopom protestantizma je konfesionalnost nadomestilo samopreiskovanje, preiskovanje sebe [self-inspection]. Ljudje so dobili pravico zagovora pred Bogom brez nujne mediacije duhovnikov in spovednikov. Foucault ugotavlja, da

je priznanje dobilo pomembno vlogo v pravu, medicini, izobraževanju, družinskih in ljubezenskih odnosih; v najbolj navadnih sferah vsakdanjega življenja in v najbolj slovesnih obredih. Spovedujemo se zločinov, grehov, misli, želja, bolezni, težav. Spovedujemo se javno in zasebno – staršem, učiteljem, zdravnikom, tistim, ki jih imamo radi. Stvari, ki jih ne moremo nikomur povedati, priznavamo sami sebi, pišemo knjige itn. Zahodni človek je po Foucaultu postal konfesionalna žival, žival, ki se spoveduje, ki priznava (Foucault 2000: 62–64). Dejanje spovedi proizvaja subjektivnost in občutek sebstva, ki je temelj našega koncepta individualnosti. Vendar, samo dejanje opisovanja in pripovedovanja o sebi subjekt hkrati ustvari in ga vzpostavi tudi kot objekt preiskave. Spoved pa spodbuja tudi samoregulacijo glede na posamezne moralne kode. Sebstvo [self] mora biti opazovano, prestatati mora preskušnjo in se izboljšati. Temelj številnih popularnih oblik terapij je iskanje avtonomnega jaza in resnice o sebi (Burr in Butt 1996: 193).

Eno od praks samoopripovedovanja v terapevtskem kontekstu, ki se ravna po modelu spovedovanja, opisuje Sanja Rozman v avtobiografiji *Peklenska gugalnica* (1998). Med terapevtska sredstva za zdravljenje odvisnosti, ki jih opisuje, med drugim sodijo: pisanje življenjepisa, pisanje utrinkov in dnevnika, izpoved in predstavitev (odvisnika) ter branje knjig. Ena od pomembnih komponent zdravljenja odvisnosti je izpoved. Na nižjih stopnjah zdravljenja naj bi se tisti, ki so se vključili v terapijo, iskreno izpovedali nekomu, ki mu zaupajo. Že pogoj za vključitev v zdravljenje je napisan poglobljeni *življenjepis*, ki je obsežna analiza poteka življenja in poskus razumevanja, kako so življenjske zmote in težave vplivale na krizo, ki jo doživlja nekdo, ki išče pomoč. Javna objava avtobiografije v obliki knjige pa je najvišja točka, ki jo lahko doseže posameznik na poti iz odvisnosti. Omenjene tehnike lahko beremo tudi kot širjenje panoptikona (skupaj z vsemi njegovimi tehnikami – s spovedjo, z normalizacijo in s samoregulacijo) v sodobne terapije, ki zahtevajo trdo delo »na sebi«. Predvsem se nam zdi, da izstopa izrazita skrb za vidnost subjekta: človek, ki se odloči za terapijo, se mora na različne načine javno izpostaviti in svojo zgodbo javno izpovedati. To ni le vrednota sama po sebi, temveč zajema stopenjsko lestvico na poti k popolnemu okrevanju. Dodaten nadzor je vzpostavljen z medsebojnim branjem in komentiranjem osebnih zapisov med člani skupine. Čeprav lahko člani delno odločajo, kaj bodo dovolili brati drugim in kaj le terapevtu, se pretežni del predstavljenega modela vendarle vrti okoli zapletenega sistema ravnanja z zapisanimi izpovedmi članov skupine. Pravzaprav je v modelu popisana cela tehnologija od pripovedovanja do shranjevanja podatkov. Okvir življenjepisa ni poljuben in ni piščev; določata ga koncept in model zasvojenosti. Pisec svoje izkušnje in dogodke prevede v jezik razlagalnega modela zasvojenosti. V tem smislu verjetno življenjepisi potrjujejo in obnavljajo pravilnost tega modela ter tudi smisel in smer terapije.

Druga nevarnost je ujetost v predpisane scenarije pripovedi, ki je značilne za avto/biografije uživalcev drog. De Quincey je z delom *Confessions of an English opium-eater* [*Izpoved angleškega uživalca opija*] iz leta 1821 postavil merilo, po katerem se zgleduje večina znanih izpovedi o uživanju drog v 20. stoletju. Tako je

izpovedovanje uživanja postalo posebna literarna podzvrst, tako da je o uživanju opiatov težko govoriti še kako drugače, kakor je to začrtal ustaljeni vzorec. Značilnost pripovedi, ki jo je ustvarilo 19. stoletje je poudarjanje individualne in individualizirajoče izkušnje, intimen in strasten odnos, postulat vračanja nazaj itn., predvsem pa ta pripoved vpelje krivdo in kesanje. Po standardu, ki ga je postavil De Quincey, pa se ne ravna le nove literarne izpovedi, pač pa je pomembna referenca tudi za pripovedovanje življenjskih zgodb današnjih uživalcev. Njihove pripovedi so pogosto vestne literarne transformacije doživetih izkušenj. Dodatno jih krepijo še institucionalni diskurzi medicine in pravosodja, ki jo konsolidirajo kot družbeno dejstvo (Flaker 2002: 247–252).

Kritične avtobiografije so vsekakor lahko pomembno intelektualno delo. Pokazali smo, da imajo lahko oba naboja: so subverzivne in razgrinjajo tabuizirane prostore, omogočajo dostop do skritih realnosti, so reavtorizacija izkušenj, krepijo moč pripovedovalke ali pripovedovalca in skupnost preživelih, so kritika in alternativa institucionalnim diskurzom ali pa prav narobe – ostanejo nereflektirane in pripovedovalca ujamejo v predpisane scenarije in namesto pripovedovalca krepijo oblastne diskurze.

Viri in literatura

Ažman, Renata, 2007: *Depra*. Celje: Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba.

Bass, Ellen, in Davis, Laura, 1993: *The Courage to Heal: A Guide for Women Survivors of Child Sexual Abuse*. London: Mandarin Paperbacks (slovenski prevod: 1998: *Pogum za okrevanje: Priročnik za ženske, ki so preživele spolno zlorabo v otroštvu*. Ljubljana: Liberalna akademija in VŠSD).

Birren, James E., in Cochran, Kathryn N., 2001: *Telling the Stories of Life through Guided Autobiography Groups*. Baltimore in London: The John Hopkins University Press.

Bohinc, Emil, 1998: Moje telo, to sem jaz. *AWOL – Časopis za socialne študije*, 4/1–2. 91–94.

Bračko, Maja (ur.), 2006: *Drugačno življenje: izpovedi uporabnikov psihiatrije*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Burr, Vivien, in Butt, Trevor, 1996: Psychological Distress and Postmodern Thought. Dwight Fee (ur.): *Pathology and Postmodern Thought*. London: Sage, London.

Flaker, Vito, 2002: *Živeti s heroinom I. Družbena konstrukcija uživalca v Slo-*

veniji. Ljubljana: Založba/*cf.

Flaker, Vito, 2003: *Oris metod dela socialnega dela: Uvod v katalog nalog centrov za socialno delo*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo in Skupnost centrov za socialno delo Slovenije.

Foucault, Michel, 2000: *Zgodovina seksualnosti 1., Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC.

Frame, Janet, 1992: *Faces in the water*. London: The Women's Press.

Frame, Janet, 1993: *To the Is-Land: Autobiography 1*. London: Flamingo.

Frame, Janet, 1993: *An Angel at My Table: Autobiography 2*. London: Flamingo.

Frame, Janet, 1993: *The Envoy from Mirror City: Autobiography 3*. London: Flamingo.

French, Dolores, 1992: *Working: My Life as a Prostitute*. London: Victor Gollancz.

Gorelick, Sherry, 1991: Contradictions of Feminist Methodology. *Gender & Society* 5/4. 459–477.

Lamovec, Tanja, 1993: *Na polju bolnica stoji* Ljubljana: Odbor za družbeno zaščito norosti.

Lamovec, Tanja, 1994: *Zgodbe z roba norosti*. Ljubljana: Altra – Odbor za novosti v duševnem zdravju.

Lamovec, Tanja, 1999: *Kako misliti drugačnost*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Lamovec, Tanja, 2006: *Ko rešitev postane problem in zdravilo postane strup: nove oblike skrbi za osebe v duševni krizi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Kaysen, Susanna, 1993: *Girl, Interrupted*. London: Virago Press (slovenski prevod: 2002: *Prekinjeno deklišтво*. Ljubljana: CZ).

Okely, Judith, 1992: Anthropology and autobiography: Participatory experience and embodied knowledge. Okely, Judith, in Callaway, Hellen (ur.): *Anthropology and autobiography*. London in New York: Routledge. 1–28.

Pečiulis, Saulius, 2002: *Ten secrets to a successful life for people with mental health problems*. Vilnius: UAB »Leidybos centras«.

Plummer, Kenneth, 1993: *Documents of life: An introduction to the problems and literature of a humanistic method*. London: George Allen & Unwin.

Rener, Tanja, 1996: Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah. *Teorija in praksa* 33/5. 759–763.

Rener, Tanja, 1996: O avto/biografiji v sociologiji, *Teorija in praksa* 33/5. 764–774.

Rozman, Sanja, 1998: *Peklenska gugalnica*. Ljubljana: Vale-Novak.

Rutar, Dušan, 1995: *Telo in oblast*. Ljubljana: Dan.

Stanley, Liz, 1992: *The auto/biographical »I«: The theory and practice of feminist auto/ biography*. Manchester in New York: Manchester University Press.

Šlibar, Neva, 1996: Ženski (avto)biografski diskurz. *Delta : revija za ženske študije in feministično teorijo* 2/1–2. 65–77.

Zaviršek, Darja, 2001: *Hendikep kot kulturna travma: historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi*. Ljubljana: Založba/*cf.

Zaviršek, Darja, Zorn, Jelka, in Videmšek, Petra, 2002: *Inovativne metode v socialnem delu: Opolnomočenje ljudi, ki potrebujejo podporo za samostojno življenje*. Ljubljana: Študentska založba (SCRIPTA).